

Pandemia COVID-19 i (nie)wykorzystany potencjał edukacyjny

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Na podstawie wyników z polskich i międzynarodowych badań celem artykułu jest pokazanie, jak wymuszone przez pandemię COVID-19 zmiany związane z zamknięciem szkół i zdalną edukacją przeorganizowały środowisko edukacyjne i rodzinne, wpływając na funkcjonowanie dzieci i młodzieży.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Artykuł ma charakter przeglądowny. Omawiając wyniki badań, staram się udzielić odpowiedzi na pytanie: jakie są, i jakie mogą być, konsekwencje zamknięcia szkół i zdalnej edukacji w różnych wymiarach funkcjonowania dzieci i młodzieży.

PROCES WYWODU: W pierwszej części skupiam się na krótko- i długoterminowych konsekwencjach zamknięcia szkół i zdalnej edukacji przede wszystkim w obszarze kształcenia. W części drugiej odnoszę się do codziennego funkcjonowania dzieci, młodzieży, ich rodziców/opiekunów, a związanego m.in. z jakością wzajemnych relacji czy poziomem dobrostanu psychicznego.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Wyniki badań wskazują na wykluczanie z systemu edukacji uczniów, którzy przed pandemią mieli niekorzystną sytuację edukacyjną. Nowy model edukacji negatywnie wpłynął na dobrostan psychiczny dzieci, młodzieży, ich rodziców/opiekunów, tworząc także podatny grunt dla rozwoju np. stresu rodzicielskiego, przemocy domowej. Odnotowano również pozytywne skutki zdalnej edukacji, m.in. lepsze funkcjonowanie i efektywniejsze uczenie się wybranych grup uczniów.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Systemom edukacji brakuje rozwiązań, które skutecznie zapobiegałyby wykluczeniu licznych grup uczniów. W dłuższej perspektywie przyczyni się to do pogłębienia się dysproporcji ekonomicznych i społecznych na świecie. Priorytetową sprawą pozostaje wypracowanie bardziej sprawiedliwej i włączającej edukacji. Zamknięcie szkół i zdalna edukacja negatywnie wpłynęły na kondycję psychiczną uczniów i ich rodziców. Istnieje pilna potrzeba tworzenia systemowych rozwiązań oraz określenie nowych priorytetów w edukacji uwzględniających potrzeby osób dotkniętych skutkami pandemii.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** COVID-19, UCZNIOWIE, RODZINA, ZDALNA EDUKACJA

ABSTRACT

The COVID-19 Pandemic and the (Un)used Educational Potential

RESEARCH OBJECTIVE: Based on the results of Polish and international research, the aim of the article is to show how the changes caused by the COVID-19 pandemic, related to the closure of schools and remote education, have reorganized the educational and family environment, influencing the functioning of children and adolescents.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The article is a review. By discussing the results of the research, I try to answer the question: what are and what may be the consequences of closing schools and remote education in various dimensions of the functioning of children and adolescents?

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: In the first part, I focus on the short- and long-term consequences of school closure and remote education, primarily in the area of teaching-learning. In the second part, I refer to day by day functioning of children, adolescents, their parents/carers, and related to, among others, with the quality of mutual relations or the level of well-being.

RESEARCH RESULTS: The research results indicate the exclusion from the education system of students who had an unfavorable educational situation before the pandemic. The new model of education negatively affected the psychological well-being of children, adolescents and their parents/carers, creating a fertile ground for the development of e.g. parental stress, domestic violence. There have also been positive effects of remote education, including better functioning and more effective learning of selected groups of students.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: Education systems lack solutions that would effectively prevent the exclusion of numerous groups of students. In the long run, this will contribute to deepening economic and social disproportions in the world. Developing fairer and more inclusive education remains a priority. School closure and remote education negatively affected the mental health of students and their parents. There is an urgent need to create systemic solutions and define new priorities in education that take into account the needs of people affected by the effects of the pandemic.

→ **KEYWORDS:** COVID-19, STUDENTS, FAMILY, REMOTE EDUCATION

Wstęp

Obalenie komunizmu, zamachy terrorystyczne, migracje uchodźców, kryzys ekologiczny, wreszcie kryzys zdrowotny związany z pandemią COVID-19 to wydarzenia z najnowszej historii określane jako momenty przełomowe. Ten ostatni wstrząsnął systemami edukacji na całym świecie, w nowym oświeceniu pokazał stare problemy, generuje skutki negatywne, ale w pewnych wymiarach także pozytywne.

Pandemia wymusiła zamknięcie szkół i uczelni na całym świecie oraz wprowadzenie zdalnej edukacji. Od 1 kwietnia 2020 roku zostały one zamknięte w 185 krajach.

Ponad 1,5 miliarda uczniów pozostało w domach (89,4%). Na początku maja w części państw nastąpił powrót do szkół i na uczelnie, niemniej jednak w 177 krajach pozostały wciąż zamknięte (72,4%) (Marinoni i in., 2020). W Polsce 6,5 miliona dzieci w wieku przedszkolnym i szkolnym oraz 1,2 miliona studentów kontynuowało edukację w domach (Czerepaniak-Walczak, 2020). Instytucje edukacyjne nie były przygotowane do przejścia na zdalny tryb pracy. Pojawił się chaos organizacyjny, problemy z zapewnieniem uczącym się dostępu do odpowiedniego sprzętu i Internetu, niewystarczające okazały się kompetencje cyfrowe kadry pedagogicznej, rodziców, uczniów (Marinoni i in., 2020; Buchner i in., 2020; Sobiesiak-Penszko i Pazderski, 2020). Zdalna edukacja okazała się wyzwaniem nawet dla krajów, które uznaje się za zamożne i zaawansowane technologicznie, takich jak np. Stany Zjednoczone (Janio, 2020), Niemcy, Austria czy Szwajcaria (Śliwerski, 2020).

W reakcji na globalny kryzys szybko pojawiły się wytyczne, rekomendacje (np. WHO, UNICEF, UNESCO) oraz wyniki badań empirycznych, które miały niejako oswoić sytuację, zminimalizować negatywny wpływ pandemii na dzieci i młodzież oraz pomagać rodzicom/opiekunom na bieżąco rozwiązywać problemy. Przedstawione wyniki badań pokazują, że zamknięcie szkół i przejście na zdalny tryb edukacji generuje i będzie generować poważne skutki dla dzieci i młodzieży w różnych wymiarach ich funkcjonowania.

1. Pandemia COVID-19. Dzieci i młodzież wobec wyzwań zdalnej edukacji

Zamknięcie szkół spowodowało wiele negatywnych skutków dla uczniów na całym świecie. Z międzynarodowych raportów wynika, że: pogorszył się stan ich odżywiania, sprawowanej nad nimi opieki, wzrosła skala przemocy i wyzysku dzieci, seksualnego wykorzystywania dziewcząt, wzrósł odsetek uczniów przedwcześnie kończących edukację; stres dotknął nauczycieli i rodziców, trzeba było zmierzyć się z problemami oceniania, ustalaniem nowych terminów dla ważnych egzaminów, zapewnieniem w trakcie ich trwania uczciwości (UNESCO, 2020a).

W niekorzystnej sytuacji znaleźli się uczniowie, którzy jeszcze przed pandemią byli zniechęceni do nauki, w trudnej sytuacji społeczno-ekonomicznej, ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (Cullinane i Montacute, 2020; UNESCO, 2020b; Humanity & Inclusion, 2020; Thorell i in., 2021). Choć brak jest dobrze udokumentowanych danych na ten temat, to szacuje się, że około 10% uczących się porzuciło szkołę i są obawy, że nie podejmą już nauki (OECD, 2020). Z polskich badań wynika, że od 10 do 15% uczniów znalazło się poza systemem (Pyżalski, 2020a). Oprócz znikających uczniów pojawił się problem tzw. zdalnych wagarowiczów okazjonalnie lub pozornie uczestniczących w zdalnych lekcjach (Buchner i in., 2020).

W związku ze zróżnicowanym dostępem do Internetu i sprzętu zdalna edukacja pogłębia dysproporcje w jakości kształcenia. Z badań przeprowadzonych w 2018 roku wynika, że wśród krajów OECD 9% 15-latków nie miało w swoim domu miejsca do nauki, ale

w Indonezji, Tajlandii, na Filipinach, takich uczniów było ponad 30%. O ile w Niemczech, Austrii, Szwajcarii, Norwegii czy w Polsce ponad 95% uczniów ma komputer potrzebny do pracy w domu, to w Indonezji taki dostęp ma zaledwie 34% uczniów (Reimers i Schleicher, 2020). W polskich badaniach przeprowadzonych w kwietniu 2020 roku $\frac{2}{3}$ rodziców deklarowało, że mogą zapewnić urządzenie do nauki online każdemu dziecku, natomiast ponad $\frac{1}{3}$ musiała dzielić sprzęt między dwoje lub więcej dzieci (Librus, 2020).

W grupie osób zagrożonych cyfrowym wykluczeniem znaleźli się uczniowie z różnymi niepełnosprawnościami. Z raportu opublikowanego w listopadzie 2020 roku wynika, że 50% dzieci z niepełnosprawnościami z krajów o niskich i średnich dochodach nie uczęszczało do szkoły, stąd przewiduje się, że w przyszłości będą najbardziej zagrożone wykluczeniem z systemu edukacji. Nie mają dostępu do komputera, a wraz z zamknięciem szkół straciły możliwość korzystania z posiłków, opieki i wsparcia (Humanity & Inclusion, 2020). W czasie trwania zdalnej edukacji takim uczniom nie zapewniono odpowiednich narzędzi i metod pracy (United Nations, 2020).

Na problem ten w Polsce zwraca uwagę Plichta, który zauważa, że w gospodarstwach domowych osób z niepełnosprawnościami występowały braki w dostępie do odpowiedniego sprzętu i szerokopasmowego Internetu. W niekorzystnej sytuacji znalazły się również dzieci z placówek opiekuńczo-wychowawczych i domów dziecka (Plichta, 2020). Wyniki badań opublikowane w czerwcu 2020 roku pokazują, że 75% szkół (61% – raczej tak, 14% – zdecydowanie tak) deklarowało dostosowanie edukacji zdalnej do możliwości dzieci ze specyficznymi problemami w uczeniu się (Sobiesiak-Penszko i Pazderski, 2020). Z opinii nauczycieli wynika, że w szkołach integracyjnych uczniowie z orzeczeniami albo w ogóle nie uczestniczyli w zajęciach, albo uczestniczyli w ograniczonym zakresie (Buchner i in., 2020).

W pewnych wymiarach zdalna edukacja (edukacja w domu) stworzyła okazję do efektywniejszego uczenia się. Pojawiły się możliwości wprowadzania bardziej elastycznych rozwiązań, spersonalizowanego podejścia, zindywidualizowanego tempa pracy, wykorzystania atrakcyjniejszych metod pracy i narzędzi oceniania postępów. Wśród pozytywnych efektów wskazuje się na zwiększoną autonomię uczniów w zarządzaniu własną nauką (Reimers i Schleicher, 2020).

Obrazują to także wyniki badań przeprowadzonych w kwietniu 2020 roku wśród rodziców/opiekunów, nauczycieli i uczniów w wieku pomiędzy 6. a 16. rokiem życia w jednej z norweskich gmin. Szkoły te jeszcze przed pandemią były dobrze przygotowane do prowadzenia zdalnej edukacji. Badania dotyczyły doświadczeń wspomnianych grup osób z edukacją w domu. Wyniki pokazały, że edukacja ta została oceniona pozytywnie. I tak na przykład dzieci twierdziły, że zadania były ciekawsze niż wcześniej, dwie trzecie z nich wskazało, że informacje zwrotne od nauczycieli były bardziej użyteczne. Podobnego zdania byli nauczyciele. Zauważyli oni postęp i większą samodzielność uczniów w nauce. Wymuszone pandemią zmiany uznano za inicjatywy godne powielania w przyszłości (Bubb i Jones, 2020).

Także w Polsce wprowadzenie zdalnej edukacji zaowocowało zmianami, które w przyszłości mogą dla uczniów stanowić ciekawszą ofertę edukacyjną. Przyspieszono

wdrażanie nowoczesnych technologii, doposażono placówki, uruchomiono szkolenia dla kadry pedagogicznej. Proces edukacyjny stał się bardziej elastyczny i otwarty na uczniów. W raporcie opublikowanym w listopadzie 2020 roku wśród biorących udział w badaniach nauczycieli pojawiły się głosy, że w czasie zdalnej edukacji korzystali oni z pomocy uczniów (gamersów) w obsłudze platform (np. Discord), konsultowali z nimi dobór narzędzi komunikacji, form i godzin spotkań online. Nauczyciele dostrzegli, że rozwinęli swoje kompetencje cyfrowe oraz stali się bardziej kreatywni w poszukiwaniu materiałów do pracy, np. tworzyli w mediach społecznościowych grupy samopomocowe w tym zakresie (Buchner i in., 2020). Z innych badań wynika, że zdalna edukacja spowodowała nauczycieli do podnoszenia swoich kompetencji zawodowych, które zamierzają wykorzystać w przyszłości (Jaskulska i Jankowiak, 2020).

2. Pandemia COVID-19. Dzieci i młodzież wobec wyzwań w środowisku rodzinnym

Zamknięcie szkół oraz zdalna edukacja spowodowały zmiany w sposobie funkcjonowania rodzin na całym świecie. Rodzina jest podatna na oddziaływania zewnętrzne (takie jak pandemia COVID-19), funkcjonuje również jako zestaw zależnych i wpływających wzajemnie na siebie podsystemów:

Zachowanie dziecka pozostaje pod różnymi wpływami, ale jednocześnie oddziałuje na zachowanie obojga rodziców. Ponadto, oddziałuje na i pozostaje pod wpływem relacji pomiędzy ojcem i matką, a to z kolei pozostaje pod wpływem i oddziałuje na istotę działań rodzicielskich (Schaffer, 2017, s. 111).

Jakość relacji między rodzicami/opiekunami jest więc ściśle związana z jakością innych relacji w obrębie rodziny. Konflikty, negatywne emocje, choroby dotykając jednego członka, przekładają się na doświadczenia pozostałych i funkcjonowanie rodziny jako całości.

Przejście na zdalny tryb edukacji i pracy, izolacja społeczna w kontekście niepewności ekonomicznej (obawa o utratę pracy) kształtowały i nadal kształtują trudną psychologicznie sytuację rodzin tak w Polsce, jak i na świecie. W sytuacji nagłego kryzysu zdrowotnego, chaosu i przeciążenia obowiązkami rodzicom/opiekunom trudniej było i jest nadal radzić sobie ze stresem, budować atmosferę sprzyjającą uważnemu słuchaniu i adekwatnemu reagowaniu na potrzeby dzieci i młodzieży. Brak wystarczającego wsparcia społecznego oraz trudności wynikające z przejęcia przez nich ról dzielonych przed pandemią ze szkołami, innymi specjalistami, instytucjami dodatkowo tworzyły i tworzą niekorzystne warunki dla codziennego funkcjonowania dzieci i młodzieży. Pandemia COVID-19 prowokuje niewłaściwe czy wręcz patologiczne wobec nich zachowania dorosłych:

(...) przemoc i bezbronność dzieci nasilają się w okresach zamykania szkół związanych z nagłymi sytuacjami zdrowotnymi. Wskaźniki zgłaszanych przypadków krzywdzenia dzieci

rosną w okresie zamykania szkół. Rodzice i dzieci żyją w warunkach zwiększonego stresu, szumu medialnego i strachu... (Cluver i in., 2020).

Z badań przeprowadzonych między kwietniem a czerwcem 2020 roku wśród rodziców dzieci w wieku 5-19 lat w siedmiu europejskich krajach wynika, że doświadczyli oni wielu negatywnych konsekwencji związanych z pandemią. Wskazali na trudności, bariery, negatywne skutki edukacji w domu, w tym niską jakość kształcenia. Rodzice uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi podkreślali brak wystarczającego wsparcia ze strony szkół. Rodzice wskazywali, że pandemia wpłynęła na ich codzienne funkcjonowanie, tj.: nasilenie stresu, zmartwień, konfliktów rodzinnych, sięganie po alkohol i narkotyki (Thorell i in., 2021). Z badań przeprowadzonych w Singapurze wynika, że rodzice, którzy doświadczyli większego negatywnego wpływu pandemii COVID-19, zgłaszali wyższy poziom stresu rodzicielskiego, który wiąże się ze stosowaniem surowych praktyk dyscyplinujących takich jak krzyk, kary fizyczne oraz negatywnie oddziałuje na relacje rodzic–dziecko (Chung i in., 2020).

Także polskie badania pokazują, że rodzice zostali przytłoczeni nadmiarem obowiązków, koniecznością poświęcania dużej ilości czasu na naukę z dziećmi, w tym pomoc w odrabianiu zadań (Librus, 2020). W niekorzystnej sytuacji znalazły się dzieci i młodzież, które jeszcze przed pandemią miały niewystarczające wsparcie ze strony rodziców/opiekunów. Podczas trwania zdalnej edukacji było ich ponad 50% (Pyżalski, 2020a). W mniej korzystnym położeniu znalazły się dzieci i młodzież ze środowisk wiejskich, których rodzice posiadają wykształcenie podstawowe i zawodowe i nie potrafią w sposób wystarczający pomóc w nauce, w odrabianiu trudnych zadań szkolnych (Czerepaniak-Walczak, 2020).

Oddziaływanie pandemii na dzieci i młodzież jest i będzie zróżnicowane, gdyż zależy od wielu czynników i należy traktować je z ostrożnością. Z polskich danych wynika, że negatywnym skutkiem pandemii jest pogarszająca się kondycja psychiczna dzieci, młodzieży i dorosłych (Buchner i in., 2020). Zamknięcie szkół i izolacja społeczna odcisnęły negatywne piętno na młodych ludziach, którzy musieli i muszą radzić sobie z problemami okresu dorastania nakładającymi się na te, które przyniosła pandemia COVID-19. Z badań przeprowadzonych w maju i czerwcu 2020 roku (*Zdalne nauczanie a adaptacja do warunków społecznych podczas epidemii koronawirusa*) wśród nauczycieli, rodziców i uczniów szkół podstawowych (klasy 6-8) i ponadpodstawowych wynika, że obniżył się poziom subiektywnie odczuwanego przez nich dobrostanu psychicznego i fizycznego (Bigaj i Dębski, 2020). Symptomy stanu depresyjnego wykazywało około 10% uczniów. W porównaniu z okresem przed pandemią na gorsze samopoczucie psychiczne, tj.: smutek, samotność, przygnębienie, ciągłą chęć do płaczu częściej wskazywały dziewczęta; nastroju depresyjnego częściej doświadczała młodzież z liceów (24%) niż ze szkół podstawowych (13%) (Bigaj i Dębski, 2020).

Zamknięcie szkół, zdalna edukacja, izolacja społeczna wpłynęły na jakość relacji ze znaczącymi osobami, w tym z rodzicami. Dokładnie 30% uczniów i 29% rodziców wskazało na większą ilość wolnego czasu przeznaczoną na wykonywanie wspólnych rzeczy.

Ponadto 68% uczniów nie zauważyło zmian w relacjach z rodzicami, około 13% dostrzegło poprawę, tyle samo wskazało na pogorszenie relacji. Zauważa się jednocześnie, że:

Szczególna troska powinna dotyczyć całkiem sporej grupy uczniów, którzy odbierają takie relacje jako gorsze. W momencie zamknięcia szkół byli oni bowiem „skazani” na ciągłe przebywanie z rodzicami i opiekunami, wszelkie problemy związane z pogarszającymi się relacjami mogły bardziej na nich wpływać (Pyżalski, 2020b, s. 119).

Kwarantanna wymusiła przebywanie ze sobą osób skonfliktowanych i znęcających się nad innymi członkami rodziny. Wyniki badań pokazują, że na świecie odnotowano gwałtowny wzrost przemocy domowej: fizycznej, psychicznej i seksualnej (Bradbury-Jones i Isham, 2020).

Przemoc fizyczna i/lub seksualna, konflikty rodzinne, z rówieśnikami, trudności związane z nauką to czynniki ryzyka samobójstw. Sytuacja związana z pandemią COVID-19 tworzy warunki sprzyjające wzrostowi wskaźnika samobójstw wśród dzieci i młodzieży. Prawie dwukrotnie wzrósł wskaźnik lęku i depresji u osób dorosłych przebywających w kwarantannie. Z wyższym poziomem lęku i depresji istotnie powiązane są: niższy dochód w gospodarstwie domowym, niższy poziom wykształcenia, większe obawy przed zakażeniem, brak wsparcia psychologicznego i niższy poziom samooceny (Hoekstra, 2020).

Jest jednak i druga strona medalu. Edukacja w domu zmniejsza stres związany z nauką, ekspozycją społeczną, przemocą rówieśniczą, co może mieć pozytywny wpływ na dobrostan pewnej grupy dzieci i młodzieży oraz może obniżyć wskaźnik samobójstw (Hoekstra, 2020). Pozytywne skutki edukacji w domu dostrzegali rodzice uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi (Thorell i in., 2021). W cytowanych już badaniach zarówno rodzice/opiekunowie, jak i nauczyciele wskazywali, że wrażliwi uczniowie lepiej radzili sobie w czasie edukacji w domu niż na zajęciach w szkole (Bubb i Jones, 2020).

Także z polskich badań wynika, że pewną grupę uczniów (około 5%) edukacja w domu chroniła przed przemocą rówieśniczą (Pyżalski, 2020b). Brak presji rówieśniczej i stresu wynikającego z bycia ocenianym przez kolegów i koleżanki z klasy stwarzały korzystniejsze warunki do nauki. Dużo lepiej zaczęli funkcjonować uczniowie określani jako „bardziej wycofani”, „mniej aktywni”, „nieśmiali”, „wyobcowani”. Nauczyciele zauważyli wzrost ich aktywności podczas lekcji, większą koncentrację na nauce oraz poprawę wyników (Buchner i in., 2020).

Wnioski

Nagłe i głębokie zmiany wywołane kryzysem zdrowotnym okazały się poważnym wyzwaniem dla kształcenia, opieki i codziennego funkcjonowania dzieci, młodzieży i ich rodziców/opiekunów. Unaocznili błędy, niedociągnięcia i wady systemów edukacyjnych. Badania wskazują na konsekwencje wywołane przez pandemię, ale wytyczają też pewne trendy zmian na przyszłość. Pandemia COVID-19 obnażyła słabe ogniwa edukacji na całym świecie, przede wszystkim bezradność systemów edukacji wynikającą

z braku skutecznych rozwiązań, które przeciwdziałałyby wykluczeniu z edukacji tych uczniów, którzy jeszcze przed pandemią byli w mało uprzywilejowanej pozycji. Sytuacja taka będzie miała w przyszłości poważne konsekwencje dla poszczególnych jednostek i całych społeczeństw. Uświadomiono sobie znaczenie i sens wdrażania od lat postulowanych idei, rozwiązań traktowanych często jako utopijne. Już dziś wiadomo, że trzeba będzie się zatroszczyć o bardziej włączający i sprawiedliwy model edukacji, gdyż nierówności ulegają dalszemu pogłębianiu na skutek zamknięcia szkół, bezpośrednie kontakty są ograniczone, a część uczniów w ogóle nie uczestniczy w zajęciach. W dalszej perspektywie ważne będzie wypracowanie długofalowych strategii, opierając się na międzynarodowej współpracy, wymianie doświadczeń oraz określeniu edukacyjnych priorytetów. Temu służą m.in. publikowane na bieżąco wyniki prowadzonych w Polsce i na świecie badań, także wskazujące na przykłady dobrych praktyk w tym zakresie.

Edukacja w czasie pandemii była dla uczniów, rodziców i nauczycieli trudnym doświadczeniem. Głębokie zmiany w codziennym funkcjonowaniu rodzin wiązały się z przeniesieniem kształcenia do domu, izolacją społeczną, ale również z pozbawieniem dzieci i młodzieży dostępu do posiłków, różnych form profesjonalnej opieki i wsparcia. Choć trudno wyobrazić sobie dzisiaj model edukacji po pandemii, poważnym wyzwaniem dla szkół i rodzin będzie proces powracania do „normalności” i radzenie sobie z konsekwencjami pandemii dla zdrowia psychicznego i fizycznego, co wymagać będzie systemowych rozwiązań. Nauczyciele, rodzice i uczniowie będą potrzebować adekwatnej pomocy i wsparcia. Już teraz należałoby tworzyć rozwiązania, aby postpandemiczna rzeczywistość nie okazała się czasem zawiedzionych nadziei, niespełnionych oczekiwań, wzajemnych oskarżeń, konfliktów prowadzących do wtórnych zakłóceń we wzajemnych relacjach.

BIBLIOGRAFIA

- Bigaj, M. i Dębski, M. (2020). Subiektywny dobrostan oraz higiena cyfrowa w czasach edukacji zdalnej. W: G. Ptaszek, G.D. Stunża, J. Pyżalski, M. Dębski i M., Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?* (s. 75-111). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf>
- Bradbury-Jones, C. i Isham, L. (2020). *The pandemic paradox: The consequences of COVID-19 on domestic violence*, *Journal of Clinical Nursing*. Wiley Online Library. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/jocn.15296>
- Bubb, S. i Jones, M.A. (2020). Learning from the COVID-19 home-schooling experience: Listening to pupils, parents/carers and teachers. *Improving Schools* 23(3), 209-222. https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10108659/10/Bubb_1365480220958797.pdf
- Buchner, A., Majchrzak, M. i Wierzbicka, M. (2020). *Edukacja zdalna w czasie pandemii. Raport z badań*. Warszawa: Centrum Cyfrowe. <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>
- Chung, G., Lanier, P. i Wong, P.Y.J. (2020). Mediating Effects of Parental Stress on Harsh Parenting and Parent-Child Relationship during Coronavirus (COVID-19) Pandemic in Singapore. *Journal of Family Violence*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10896-020-00200-1>
- Cluver, L., Lachman J.M, Sherr, L., Wessels, I., Rakotomalala, S., Blight, S., Hillis, S., Bachman, G., Green, O., Butchart, A., Tomlinson, M., Ward, C.L., Doubt, J. i McDonald, K.

- (2020). Parenting in a time of COVID-19. *The Lancet* 395(10231). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7146667/>
- Cullinane, C. i Montacute R. (2020). *COVID-19 and Social Mobility Impact Brief #1: School Shut-down, Research Brief*. <https://dera.ioe.ac.uk//35356/1/COVID-19-Impact-Brief-School-Shut-down.pdf>
- Czerepaniak-Walczak, M. (2020). *Poszanowanie prawa do edukacji. Edukacja przed, w czasie i po pandemii, Konferencja, Szczecin, 20.06.2020 r.* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v33-k=nUCIP5iHyE&feature=youtu.be&fbclid=IwAR0Aik5Fygl5L9PGsMTXiQMhKUOFKRhD8u9-Q28H7liqfo4WSAtXwYL>
- Hoekstra, P.J. (2020). Suicidality in children and adolescents: lessons to be learned from the COVID-19 crisis. *European Child & Adolescent Psychiatry*, 29(6), 737-738. <https://link.springer.com/article/10.1007%2F00787-020-01570-z>
- Humanity & Inclusion. (2020). *Let's break silos now! Achieving disability – inclusive education in a post-COVID world*. <https://reliefweb.int/report/world/let-s-break-silos-now-achieving-disability-inclusive-education-post-covid-world>
- Janio, J. (2020). *Kształcenie akademickie w czasie pandemii COVID-19 – perspektywa porównawcza. Edukacja przed, w czasie i po pandemii, Konferencja, Szczecin, 20.06.2020 r.* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=AF8obO_EfLM&feature=youtu.be&fbclid=IwAR07P9RSXhiYteHD62SKPIZAZgBrFifDzndEeARV3JLVDaVBOExW087Rb7o
- Jaskulska, S. i Jankowiak, B. (2020). Nauczycielki i nauczyciele wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19. Analiza raportu z badań. *Meritum. Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny* 3(58), 13-22. <http://www.meritum.pscdn.edu.pl/artykuly/listaart?id=6&page=1&sort=-meritumNumery>
- Librus. (2020). *Nauczanie zdalne. Jak wygląda w naszych domach. Raport z badania ankietowego*. https://files.librus.pl/articles/00pic/20/04/09/librus/a_librus_raport_nauka_zdalna_LS_LR_raport.pdf
- Marinoni, G., Land, H. van't i Jensen T. (2020). *The impact of COVID-19 on higher education around the world: IAU Global Survey Report*. Paris: International Association of Universities. https://www.iau-aiu.net/IMG/pdf/iau_covid19_and_he_survey_report_final_may_2020.pdf
- OECD. (2020). *Education and COVID-19: Focusing on the long-term impact of school closures*. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/education-and-covid-19-focusing-on-the-long-term-impact-of-school-closures-2cea926e/>
- Plichta, P. (2020). Różne konteksty nierówności cyfrowych a wyzwania dla zdalnej edukacji – propozycje rozwiązań. W: J. Pyżalski, (red.), *Edukacja w czasie pandemii COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy jako nauczyciele* (s. 70-80). Warszawa: EduAkcja.
- Pyżalski, J. (2020a). *Edukacja zdalna w czasach pandemii w Polsce: Sukces czy porażka? Edukacja przed, w czasie i po pandemii, Konferencja, Szczecin, 20.06.2020 r.* [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=9R2gltROpMk&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3WiJILF6AJYt9NVypQXQn9E87u94c-qhPuAUN_V9tcmzKvzn_YjEloFU
- Pyżalski, J. (2020b). Ważne relacje uczniów i nauczycieli w czasie zdalnej edukacji. W: G. Ptaszek, G.D. Stunza, J. Pyżalski, M. Dębski i M. Bigaj, *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?* (s. 112-123). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne. <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf>
- Reimers, F.M. i Schleicher, A. (2020). *A framework to guide an education response to the COVID-19 Pandemic of 2020*. https://www.hm.ee/sites/default/files/framework_guide_v1_002_harward.pdf
- Schaffer, H.R. (2017). *Psychologia dziecka* (A. Wojciechowski, tłum.). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Śliwerski, B. (2020). *Barometr szkolny: COVID-19. Wyzwanie dla edukacji. Wyniki międzynarodowych badań w Szwajcarii, Niemczech i Austrii. Edukacja przed, w czasie i po*

pandemii, Konferencja, Szczecin, 20.06.2020 r. [Video]. YouTube. https://www.youtube.com/watch?v=9R2gltROpMk&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3WiJILF6AJYt9NVypQXQn9E87u94c--qhPuAUN_V9tcmzKvzn_YjEIoFU

Sobiesiak-Penszko, P. i Pazderski, F. (2020). *Dyrektorzy do zadań specjalnych – edukacja zdalna w czasach izolacji. Prezentacja wyników badania*. https://www.isp.org.pl/uploads/drive/aktualnosci/RAPORT_Dyrektorzy_do_zadan_specjalnych_08.06.pdf

Thorell, L.B., Skoglund, Ch., Giménez de la Peña, A., Baeyens, D., Fuermaier, A.B.M., Groom, M.J., Mammarella I.C., van der Oord, S., van den Hoofdakker, B.J., Luman, M., Marques de Miranda, D., Siu, A.F.Y., Steinmayr, R., Idrees I., Soares, L.S., Sörlin, M., Luque, J.L., Moscardino, U.M., Roch, M.,... Christiansen, H. (2021). *Parental experiences of homeschooling during the COVID-19 pandemic: differences between seven European countries and between children with and without mental health conditions*. *European Child & Adolescent Psychiatry*. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00787-020-01706-1>

UNESCO. (2020a). *Adverse consequences of school closures*. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/consequences>

UNESCO. (2020b). *Global Education Monitoring Report 2020. Inclusion and Education: all means all*. <https://resourcecentre.savethechildren.net/node/17803/pdf/373718eng.pdf>

United Nations. (2020). *Policy Brief: Education during COVID-19 and beyond*. Pobrane z: https://www.un.org/development/desa/dspd/wp-content/uploads/sites/22/2020/08/sg_policy_brief_covid-19_and_education_august_2020.pdf

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>